

Verslag Groot Onderhoud 2023

De klimaateditie

COLOFON

Auteurs

Katrijn D'hamers, Tine Hermans, Julie Lambrechts,
Wouter Lammens, Anne Milkers, Saidja Steenhuyzen,
Hildegarde Van Genechten, Jacqueline van Leeuwen,
Annemie Vanthienen

Tekstredactie

Roel Daenen, Birgit Geudens en Annemie Vanthienen

Vormgeving

Silke Theuwissen

Foto's

FARO, Dries Theuwissen

Publicatiedatum

September 2023

Verantwoordelijke uitgever

Olga Van Oost, FARO. Vlaams steunpunt
voor cultureel erfgoed vzw,
Priemstraat 51, 1000 Brussel

Wettelijk depot

D/2023/11.524/6

Contact

Roel Daenen
Coördinator communicatie
roel.daenen@faro.be
T +32 2 213 10 73

creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0

De stoet trok voorbij

De stoet trok voorbij
En wij sliepen

De stoet trok voorbij
Zong opzweepende liederen
En wij sliepen!

De stoet trok voorbij
Schreeuwde met wel duizend
Roodgloeiende kelen
En wij sliepen!!

De stoet trok voorbij
Schreeuwde met – wat zeg ik –
Wel honderdduizend
Roodgloeiende kelen
En wij sliepen!!!

De stoet trok voorbij
Roffelde op carrosserieën
Zette jachthoorns in
Verhitte het klimaat
En wij sliepen!!!!

De stoet trok voorbij
Drong zich binnen in onze huizen
Trok de lakens onder ons vandaan
Schreef er nieuwe leuzen op
Spande die aan
En wij sliepen!!!!!

Terwijl we droomden dat
Een stoet voorbij trok
En wij sliepen
Terwijl wij droomden
Dat een stoet voorbijtrok
Zelfs in onze dromen

Sliepen wij

En toen wij eenmaal wakker werden
Loom en zwetend uit het raam hingen
Zagen wij geen stoet meer
Alleen verlaten straten

Met een klein haast aandoenlijk
Zwellend riviertje
Van glinsterend

Smeltwater

Maud Vanhauwaert

Verwelkoming

Klimaatdichter **Maud Vanhauwaert** bracht een aantal gedichten.

Waarna het ijs in het tot de nok gevulde auditorium van Lamot vakkundig werd ontdooid door moderator **Farida Barki**.

Olga Van Oost, algemeen directeur van FARO, heette de deelnemers welkom en kaderde het thema van deze editie van het Groot Onderhoud: de klimaatverandering. Die werd 50 jaar geleden al aangekondigd, onder meer in het rapport van de Club van Rome, getuige de publicaties van **Jaap Tielbeke** en **Geert Buelens**. We waren gewaarschuwd, en toch ... In 2023 is het thema nog steeds confronterend, ongemakkelijk en uitdagend. Bij de pakken blijven zitten is geen optie. Olga Van Oost riep dan ook op om het ongemak te omarmen en tot actie over te gaan. Als erfgoedsector zitten we aan de bron van de verbeelding. Erfgoedwerkers, kunstenaars en andere cultuurwerkers kunnen andere mensen inspireren, op een poëtische manier (zoals het werk van beeldend kunstenaar Thijs Biersteker) en met frisse blik (zoals het circulair museum van Nina Maat). Duurzaamheid is en blijft een topprioriteit voor FARO, ook na het Groot Onderhoud. Heeft u een vraag? Spreek ons zeker aan.

Ook **Luc Delrue**, uittredend secretaris-generaal van het Departement Cultuur, Jeugd en Media, heette iedereen welkom. Met de huidige multicrisis gaan we door een moeilijke periode en dat baart ons zorgen. Duurzaamheid is ook voor de Vlaamse overheid een prioriteit. Het Departement CJM koos ervoor, specifiek voor de cultureel-erfgoedsector, om de Klimaatverklaring mee te ondertekenen. Dit initiatief van Stichting Erfgoedklimaat en FARO volgt de ASHRAE-normen en beperkt de energiekosten omwille van het binnenklimaat. Het is tegelijk een oproep voor een soepeler bruikleenverkeer. De Vlaamse overheid streeft ernaar deze principes maximaal in eigen projecten toe te passen. Volgende maand start het onderzoek naar een rampenstrategie voor cultureel erfgoed, dat ons beter moet voorbereiden (door FARO, KIK, DCJM, Agentschap OE en Blue Shield). Het departement biedt ook specifieke ondersteuning voor cultureel-erfgoedorganisaties, onder meer via het aanbieden van investeringssubsidies voor duurzame bouw- en verbouwprojecten. In de sector zijn er bovendien al veel goede praktijken, aangestuurd door Pulse Transitienetwerk, dat van onderuit groeide.

De vragen zijn talrijk. Hoe beperken we de impact van de klimaatverandering? Hoe verhouden we ons tot klimaatactivisten? Hoe kan cultureel erfgoed ook andere sectoren inspireren? Enzovoort. Cultureel-erfgoedorganisaties spelen hierbij een belangrijke rol. Ze moeten het beleid op zijn verantwoordelijkheid durven wijzen en zelf het goede voorbeeld geven. Luc Delrue, die in juli met pensioen gaat, maakte nog van de gelegenheid gebruik om de sector te bedanken: "Het was een bijzondere eer om met zoveel mensen in de sector samen te werken: de inzet in de sector is zeer groot."

Verslaggever: Tine Hermans

Over bomen en mensen. Van klimaatwetenschap naar klimaattransitie

Aan het woord is Valerie Trouet, paleoklimatoloog gespecialiseerd in dendrochronologie en directeur van het nieuwe federale Klimaatcentrum. Ze schetst het belang van onderzoek naar onze klimaatgeschiedenis en hoe die geschiedenis geschreven wordt. Welke lessen moeten we eruit trekken? Twee casestudies en enkele grafieken uit het laatste IPCC-rapport tonen de dramatische effecten en de urgentie nog maar eens pakkend aan. Tegelijk hadden we nog nooit zo'n helder beeld van wat ons te wachten én te doen staat.

Waarom bestuderen we de klimaatgeschiedenis? En hoe?

Als we het klimaat van de voorbije tweeduizend jaar bestuderen, kunnen we de huidige en toekomstige antropogene klimaatverandering in een langetermijncontext plaatsen.

In het Antarctisch ijs kan met een boring van 1 km diep een doorsnede bekomen worden. De ijslagen daarin gaan tot 800.000 jaar terug in de tijd. Luchtbellen in dat ijs zeggen ons nog steeds iets over het klimaat van zo lang geleden.

- > Als de CO₂ steeg, steeg bijgevolg de temperatuur; als de CO₂-waarden daalden, beleefden we ijstijden.
- > De CO₂-concentratie varieert altijd: van ca. 200 tot 300 ppm. We zitten nu maar liefst op 423 ppm.

Ook dendrochronologie helpt ons om de klimaatgeschiedenis te onderzoeken. We kunnen er niet zo ver mee terug in de tijd kijken als met ijs, maar het voordeel is dat we (extreme) gebeurtenissen vrij exact kunnen dateren.

- > De oudste nog levende boom – 5.062 jaar in 2012 – is een *bristlecone pine* in Amerika. Met een holle boor werd er een boorspaan uitgehaald, waarop de jaarringen worden bestudeerd.
- > Veel houten erfgoed kan ook gebruikt worden voor klimaatonderzoek: oude houten gebouwen en voorwerpen, archeologische stukken en zelfs houtskool. Zo kunnen we nog verder teruggaan in de tijd: tot 12.650 jaar.

Voor klimaatonderzoek focussen we vooral op de voorbije 2.000 jaar. Dendrochronologie laat toe om de relaties tussen klimaatgeschiedenis, bosgeschiedenis en menselijke geschiedenis te onderzoeken.

Dendrochronologie en kunst

Een zijsprongetje naar die menselijke geschiedenis is het dateren van kunstwerken aan de hand van jaarringen. Van het Miraflorestriптиek van Rogier van der Weyden (1400-1464) bestaan twee kopieën. De panelen in de Berlijnse Gemäldegalerie dateren van 1406. De panelen in het Metropolitan Museum in New York en in de kathedraal van Granada werden beschouwd als het origineel van de meester, maar het hout werd pas zo'n 30 jaar na diens dood gekapt.

Twee casestudies

Californië, met zijn natte winters en droge zomers, heeft een goed jaar achter de rug. 2015 echter was een rampjaar door een enorme droogte. Voor de vijfde grootste economie ter wereld had dat verregaande effecten. Het sneeuwdek van de Sierra Nevada, een bergketen in het oosten van de staat, is een natuurlijk opvangreservoir voor water, dat pas in de zomer smelt. Na de winter van 2015 bereikte de Sierra Nevada het laagste sneeuwpeil sinds 80 jaar, zo bleek. Onderzoek door de Universiteit van Arizona op blauwe eiken toonde zelfs aan dat het ging om het laagste peil sinds 500 jaar, al kwam men in de 16e eeuw al eens in de buurt.

Valerie deed ook onderzoek in Europa. En omdat we hier niet zulke oude bomen hebben, werd ook archeologisch en kunsthistorisch hout onderzocht. Voor *Science* werd de migratieperiode uit de late oudheid uitgelicht. Dat was een relatief koude periode, maar wat opvalt is de afwisseling tussen periodes van grote droogte en een zeer natte periode. Dit kan er mee voor gezorgd hebben dat volkeren begonnen te migreren, waardoor de bestaande maatschappelijke orde onder druk kwam te staan en het Romeinse Rijk uiteindelijk ten val kwam. Meer daarover leest u in het boek *Wat bomen ons vertellen*.

Voor- en nadelen

Uit de klimaatgeschiedenis en de klimaatwetenschap trekken we een aantal belangrijke lessen:

- > De huidige verandering is globaal: we kunnen er niet voor vluchten.
- > De snelheid waarmee ons klimaat opwarmt is onovertroffen: de globale opwarming bedraagt al 1,1 °C ten opzichte van 120 jaar geleden. In Europa gaat het zelfs nog sneller.
- > De verandering zal vanaf een bepaald moment bovendien onomkeerbaar worden.
- > Geen enkele andere generatie heeft zoveel invloed gehad op de toekomst als de onze. Tegelijk zal de generatie die nu geboren wordt vier tot zeven keer meer hittegolven meemaken als de huidige volwassen generatie.
- > Dankzij de wetenschap weten we wat eraan komt en dat wij aan de oorzaak liggen, dus weten we wat we eraan moeten doen. We moeten onze CO₂-uitstoot en fossiele verbranding zo snel mogelijk en zo drastisch mogelijk naar beneden halen.

In het laatste IPCC-rapport staat heel concreet beschreven welke maatregelen we moeten/kunnen nemen, wat hun impact is op het klimaat en wat ze ons zullen kosten.

Weerbaarheid

Naast de klimaatverandering bepalen de weerbaarheid van onze maatschappij en van individuen wat de gevolgen zullen zijn. Verschillende factoren versterken dan wel bemoeilijken de transitie.

Het Klimaatcentrum

Het Klimaatcentrum wil de impact van klimaatwetenschap op mitigatie en adaptatie vergroten, om de transitie die nodig is zo snel en zo efficiënt mogelijk te laten plaatsvinden. Niet enkel de klimaatmodellen, maar ook de sociale wetenschappen zijn erg belangrijk.

Het centrum heeft geen directe impact op het beleid, maar kan wel helpen om hindernissen weg te nemen en beslissingen te onderbouwen met de nodige data. Zo ook voor de erfgoedsector.

Valeries advies voor de cultureel-erfgoedsector?

Elke stap die ons verder wegbrengt van fossiele brandstoffen levert winst op. In onze maatschappij zal altijd een restgroep van 18 % zijn die niet zonder zal kunnen (bv. hospitalen). Maar de cultuursector zou daar geen deel van mogen uitmaken.

We kunnen ook een grote rol spelen in een betere *verbeelding* van de toekomst, om klimaatangst en moedeloosheid te overwinnen. We moeten sterk veranderen, maar we zien nog niet dat we ook streven naar een betere levenskwaliteit en een weerbaardere maatschappij. Klimaatmodellen kunnen deze toekomst niet tonen, de cultuursector wel.

Verslaggever: Tine Hermans

Over sneeuw in het museum

“De klimaatverandering is reëel en wordt veroorzaakt door de mens, punt. Ze vormt een bedreiging voor de hele planeet en snelle actie is nodig. Nú. Niets doen heeft grote consequenties. (...) Ook de cultureel-erfgoedsector kan en mag dus niet achterblijven, wel integendeel. Wat kunnen we zelf doen? In welke aspecten van de erfgoedwerking kunnen we gauw winst boeken en wat heeft meer tijd nodig? En hoe gaan we die plannen en voornemens omzetten in concrete daden? De tijd dringt.” (uit het programma GO 2023).

Tine Hens, auteur, journaliste en historica, kondigt in deze keynote haar eerstkomende publicatie aan, die verschijnt eind 2023. Het boek zal onder meer gaan over musea en kunst; de plaats van de mens en de betekenis ervan voor het erfgoed; ‘shifting baselines’ en wat we met zijn allen doen om niet te vergeten. In het boek bouwt ze verder op voorgaande artikels en essays, en op (participatief) onderzoek. Onderzoek waarop ook de cultureel-erfgoedsector wordt uitgenodigd.

Het essay *De wereld die we delen* (2022) schreef Tine voor de Belgische Maand van de Filosofie 2022 op verzoek van Confituur, het verbond van onafhankelijke boekhandels in Vlaanderen. De deelnemers aan het Groot Onderhoud ontvangen elk een exemplaar. Het essay is opgedeeld in vier hoofdstukjes die beginnen met een in zwart-wit getekende illustratie van Leon Schodts. Kern van het verhaal: twee derde van het leven op aarde bestaat uit micro-organismen, alleen met een microscoop te zien. Zonder die micro-organismen zoals schimmels, bacteriën en archaea zou er geen leven op aarde mogelijk zijn. Ruim 500 miljoen jaar geleden ‘kropen’ schimmels uit de oceaan aan land en ‘vergroenden’ de barre en kale continenten. Hierdoor kon het landleven zich ontwikkelen. Kortom: zonder schimmels waren we er niet geweest.

WAT ZEGT DAT OVER ONS VANDAAG?

Het pleidooi van Tine Hens op het GO vandaag is dat de klimaatcrisis al te lang een verhaal is geweest van CO2, grafieken en cijfers. Dat geeft een absoluut zorgwekkend beeld, maar is niet voldoende om de publieke opinie te raken. We hebben verhalen, weerhaken en ontroering nodig vooraleer we in beweging komen. Precies daar kan de cultureel-erfgoedsector een gepriviliegeerde rol spelen. Erfgoed gaat over verhalen. Tine Hens vraagt hulp van de sector.

EEN MUSEUM VOOR SNEEUW

De Snowman van Fischli & Weiss, die eind 2020 werd getoond in de Fondation Beyeler in Bazel, trof Tine Hens in het hart. Het bleek meteen een eyeopener voor velen: een “treffend en beangstigend beeld van de klimaatcrisis”. Want een “sneeuwman maken lukt misschien nog wel voor even” maar hoelang zal dit nog kunnen? Hoelang zal het nog duren vooraleer jongeren sneeuw, en dus een sneeuwman, alleen nog in musea zullen kunnen zien, zoals op het wintertafereel van Pieter Breughel de Oude uit 1565 (*Jagers in de sneeuw*, Kunsthistorisches Museum Wenen)? Hoe bewaar je tenslotte sneeuw? Interessant in die zin is ook de *Snowflake Man* aka Wilson A. Bentley, een boerenzoon uit Vermont. Hij maakte al in 1885 talloze gedetailleerde foto’s van sneeuwvlokken als ‘ijsbloemen’. Erfgoed dus.

Tine Hens nodigt de cultureel-erfgoedsector daarom uit om de eigen collecties met andere ogen te bekijken en te reflecteren over de klimaatcrisis. Zo kunnen we als sector bijdragen aan haar op stapel staande onderzoek.

Waarom deed de klimaatcrisis er tot hiertoe onvoldoende toe? En waarom nu wel?

In de kunsten is de klimaatcrisis ‘hot’. De tentoonstelling *Avant l’orage*, die tot begin september 2023 in de Bourse de Commerce in Parijs loopt, spreekt voldoende luid. Het klimaat en de klimaatcrisis vertalen zich uiteindelijk in de “verdrukking van mensen”.

Verschillende kunstwerken van jonge kunstenaars kaarten thema’s aan als ‘gekapte bomen en hun verhaal’, ‘verdorde bladeren die trillen en muziek maken’ en ‘vergankelijkheid’ zoals in oude botanicaboeken te zien is. Hoeveel natuur uit die boeken zijn we vandaag al verloren? Andere hedendaagse kunstenaars die het over het klimaat hebben zijn onder meer Tacita Dean, met *Afkalvende gletsjer, schipbreuk van de hoop* en Olafur Eliasson met de *Glacier Melt Series*, de 42 gletsjers van IJsland die in 1999 en opnieuw in 2019 door hem gefotografeerd zijn, enz.

Zullen we de natuur binnenkort alleen nog in musea kunnen zien? De klimaatcrisis maakt harde winters in onze regio onzeker. Voor de helft van de klimaatproblematiek is 10 % van de mensen (het rijkste deel) verantwoordelijk. Eeuwenlang hebben wij, mensen, de denkfout gemaakt dat we buiten / boven de natuur staan. Maar sinds Darwin is het duidelijk dat we hier zijn tussen de dieren. De aarde en de natuur zijn geen decor voor ons handelen. We zitten er middenin en we veranderen de natuur, bepaald niet altijd ten goede.

Het depot van het Natuurhistorisch Museum in Rotterdam toont bv. dieren die door ‘verstikking & verstriking’ zijn omgekomen in menselijk afval: de ‘elastieken ooievaar’, waarvan de maag gevuld bleek met elastiek) of de ‘mondkapmeeuw’, een zilvermeeuw die verstrikt raakte in de elastiek van een mondkapje.

De plaats van de mens en de betekenis ervan voor het erfgoed

Mensen staan niet boven de natuur. De natuur is bijzonder verstandig. In de bossen leven zwammen in netwerken en in relatie tot de bomen; planten hebben vijftien tot twintig soorten zintuigen en een modulair design. Het is aangetoond: er is ánder intelligent leven. Bovendien zijn we ervan afhankelijk. De ‘Pikaiaworm’ in het Museum voor Natuurwetenschappen in Brussel bijvoorbeeld, was miljoenen jaren geleden een worm met een primitieve ruggengraat. Tegelijkertijd is het een worm waar wij de verre afstammelingen van zijn.

WAT HEEFT DAT MET ERFGOED TE MAKEN?

Wat als we ons tussen de dieren positioneren? En het leven in diversiteit bekijken? De klimaatproblematiek laat zich niet gemakkelijk bedwingen, omdat we op onverschilligheid botsen en we ons amper de omvang ervan kunnen voorstellen.

‘Shifting baseline syndrome’

Ondanks alles zijn we nog steeds omringd door zeer veel natuurdiversiteit, al kennen we die onvoldoende. De natuurhistorische gaten in ons geheugen worden toegelicht in het boek van Marc Argeloo, *Natuuramnesie. Hoe we vergeten zijn hoe de natuur er vroeger uitzag*. Dit boek beschrijft het fenomeen van het *shifting baseline syndrome*: de kennis van de rijkdom van de natuur verdwijnt uit ons collectieve bewustzijn. Elke nieuwe generatie weet niet meer hoe anders, en vaak rijker, de natuur was ten tijde van de jeugd van haar ouders of grootouders. Dat haperende bewustzijn is het shifting baseline syndroom. En dat leidt tot de arrogantie van het heden. We staren ons blind op de natuur, los van haar historische context.

In het boek dat Tine Hens aan het schrijven is, gaat het over de kieviten die op de akkers broeden, maar hoe langer hoe meer verdwijnen; over smeltende sneeuwgletsjers; over palingen, iepen, over het veranderen van dominante geluiden in de natuur. Welke (historische) bronnen kunnen ons vandaag informeren? Is wat we weten niet al te zeer beperkt in tijd? Zoveel soorten verdwijnen zienderogen. Maar er is nog de kunst die ons een beeld schetst dat we vandaag nauwelijks nog kennen, zoals Van Gogh, *Korenveld met patrijs*. Wat zit er in archieven over dat leven vroeger? Wat als we de link maken met vandaag? De collecties van musea, archieven en erfgoedbibliotheken kunnen op dat vlak heel wat betekenen. Kunnen we het verleden nog reconstrueren?

Denk aan de rouwplechtigheid die in 2019 plaatsvond in IJsland en waar de eeuwenoude gletsjer Okjokull nu veranderd is in slijk en smurrie. We moeten het verdwijnen ervan documenteren. Wat als IJsland géén ijs meer kent? Wordt het dan Vuurland? Gaan we in de toekomst plaatsnamen en toponiemen zoals Iepenlaan nog kunnen interpreteren? Zullen er meer Iepenlanen dan iepen zijn? Laat ons alvast de collecties cultureel erfgoed en historische bronnen gebruiken om een beeld van het natuurlijke verleden te documenteren. En laat ons hopen dat sneeuw in de toekomst niet alleen kunstmatig gemaakt moet worden.

Verslaggever: Anne Milkers

Consuls van de kunst

Ze zijn met velen maar veelal
achter spotlights verscholen
in de sprankel van anderen
zie je hen nog het meest

Zij kitten de vaak valleddiepe
voegen in de maatschappij
moeten soms roeien met riemen
van papier tegen koude stromen in.

*Consuls van de kunst
troubadours van de troost
gezanten van het plezante
ambasaddeurs tegen de sleur*

Wakker zijn ze, zelfs 's nachts
knopen zij netten met mazen
waar niemand, maar dan ook
niemand door kan vallen

De handen altijd uit de mouwen
de voeten steevast in de opmaat
van een dans en glanzend
in hun ogen een haast kinderlijk vertrouwen.

*Consuls van de kunst
troubadours van de troost
gezanten van het plezante
ambasaddeurs tegen de sleur*

Hooggeachte leden
van de Kamer van Hoophandel
een land kan jaren zonder bestuur
maar geen dag zonder jullie

aanstekelijke vuur

Maud Vanhauwaert

Sessie 1 | Klimaatverandering en paraatheid bij calamiteiten

Zijn musea, archieven en erfgoedbibliotheken wel voorbereid op grote calamiteiten, zoals de overstroming van juli 2021? Wat is de stand van zaken en hoe kunnen we ons collectief voorbereiden? Wat zijn de obstakels en hoe kunnen we die wegwerken? Welke actoren zijn er in de sector? En hoe kunnen we (beter) samenwerken?

We startten met een presentatie door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en FARO, over de inspanningen die momenteel worden geleverd. Daarna gingen we in gesprek. Samen met enkele deelnemers van het calamiteitentraject van de Vlaamse Erfgoedbibliotheken (2022) peilden we naar oplossingen.

Sprekers in deze sessie zijn: Estelle De Bruyn (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium), Sara Moens (Vlaamse Erfgoedbibliotheken), Sofie Meuwes (FOMU), Elke Van Herck (FelixArchief) en Peter Putseys (Archief van Stad en OCMW Lier).

In de inleiding werden presentaties gegeven over de projecten *CHRisis* en *Erfgoed in gevaar*, waarbij verteld werd welke inspanningen FARO deed en doet omtrent calamiteitenwerking. Zie de presentatie op <https://faro.be/het-groot-onderhoud-2023>.

Vraaggesprek met alle deelnemers

> Wat zijn mogelijke calamiteiten op grote schaal, die het erfgoed bedreigen en een collectieve aanpak vereisen, rekening houdend met reële risico's?

WATER

Vaak is water het grootste risico, maar dit hangt af van de bewaarplaats van het erfgoed in het gebouw.

KLIMAAT: VERKEERDE TEMPERATUUR, VERKEERDE RELATIEVE VOCHTIGHEID

Roerend cultureel erfgoed bevindt zich vaak in historische gebouwen.

In verband met de klimaatverandering denken we aan de impact van het buitenklimaat op het binnenklimaat, bijvoorbeeld bij een hittegolf. Het is niet meteen de grootste bedreiging, maar wel belangrijk om mee te nemen. Hiervoor werd in het FelixArchief Antwerpen een klimaatplan uitgewerkt. Het weerbericht wordt in de gaten gehouden; bij pieken worden bepaalde objectcategorieën niet naar de leeszaal gebracht, waar de invloed van het buitenklimaat het hardst voelbaar is.

In het Stripmuseum Brussel loopt momenteel het *Resilient Storage-project*, waarin gekeken wordt naar de mogelijkheid van nachtventilatie (wat echter niet kan door veiligheidseisen).

CYBERCRIMINALITEIT

Een voorbeeld: de Stad Antwerpen werd begin december 2022 geconfronteerd met hacking. Tot op vandaag zijn er lokaal zaken geblokkeerd en is informatie (tijdelijk) verloren.

Zie hierover : <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2021/01/01/webinar-veilig-erfgoed---cybercriminaliteit---terugkijken>

BRAND/WIND

Hiervoor is een collectieve aanpak nodig. Het thema staat in andere landen hoog op de agenda, zoals in Frankrijk.

PANDEMIE

Een voorbeeld: tijdens de lockdown werd de verwarming in de depots uitgeschakeld door het vele thuiswerk; daardoor werd het klimaat niet gecontroleerd. Hetzelfde deed zich voor tijdens de energiecrisis, waarbij vanuit de dienst gebouwen van de stad gevraagd werd om alle verwarming uit te schakelen. De collectie van het Antwerpse FelixArchief kan zo'n grote temperatuurschommelingen echter niet aan.

Hetzelfde met de vraag naar 'een graadje minder'. De verwarming wordt centraal aangestuurd, waardoor dit in een bureau maar één graad scheelt, terwijl de temperatuur in het archief in de kelder veel meer schommelt, met risico op schimmel tot gevolg.

In universiteitsbibliotheken is er een gelijkaardige vraag naar meer plaatsen om te studeren, zodat studenten in het eigen kot de verwarming lager kunnen zetten. Maar een groep mensen samenbrengen op een beperkte plaats heeft zo zijn gevolgen voor het binnenklimaat. Vaak leidt dit tot een conflict met een andere dienst. Ook het feit dat erfgoedinstellingen meestal in verouderde gebouwen zitten, helpt hier niet veel aan.

> **Welke actoren en welke expertises zijn aanwezig in geval van rampen, en hoe is de geografische spreiding? Zijn er gebieden waar er (te) weinig ondersteuning is?**

In elke stad of gemeente zijn er mensen of middelen, maar de samenwerking ontbreekt.

Er is nood aan een calamiteitennetwerk dat lokaal of regionaal werkt. We kunnen dit van onderuit proberen op te zetten, maar ook van bovenaf, vanuit de stad of gemeente, moet hierop ingezet worden.

Per gemeente/stad zouden er lijsten van bedrijven moeten zijn die vervoer kunnen regelen, diepvriezers of nooddepots ter beschikking hebben ... Een interactieve map van Slimme Regio Vlaanderen of Limburg Slim kan hier als voorbeeld dienen.

Elke gemeente of stad heeft een noodplanningsambtenaar en een preventieadviseur die u best aanspreekt. We raden eveneens aan per regio een calamiteitennetwerk te vormen. Hier kan FARO een rol spelen als facilitator.

> **Wat is de rol van sectororganisaties? Of wat zouden de rollen kunnen zijn?**

Er is nood aan een eenheid van commandostructuur; er zijn verschillende spelers met verschillende competenties maar één persoon moet de touwtjes in handen houden.

Als erfgoedinstelling moet je weten wie wat doet: als je het KIK contacteert, weet je dat zij die bepaalde taak opnemen, hetzelfde met FARO, enzovoort.

Vlaanderen heeft een groot middenveld. De rol die dan wordt opgenomen is afgestemd op de vastgelegde taken waarvoor de organisatie wordt gesubsidieerd. Het KIK neemt deze rol op voor de federale instellingen (FWI) maar krijgt hiervoor geen extra subsidies, enkel voor het project *CHRisis*. Het KIK heeft deze taak voor de FWI's, maar welke organisatie vervult die rol op Vlaams niveau? Er zou één crisiscel moeten zijn die over

de nodige kennis beschikt en kan helpen waar nodig (cfr. Crisiscel vermiste personen / cfr. Nederland). Wat met commerciële partners? Beredderingsbedrijven? Ook zij beschikken over veel expertise en kunnen dus zeker helpen (bv. Object Care). Ze hebben ook geholpen bij de overstromingen, en zijn ter plaatse gekomen met hulp (echter wel met Blue Shield).

> **Zijn er voldoende materialen en tools? Wat is er nodig?**

In de eerste fase van een ramp coördineren de hulpdiensten (brandweer, politie). Vooraleer het gebouw wordt vrijgegeven, moet de focus gaan naar 'organiseren', door te anticiperen en zo tijd te winnen. Interactieve mappen en andere tools werken enkel als het internet nog *up and running* is, wat bij sommige rampen niet het geval is. Voorzie steeds papieren alternatieven.

> **Is het overkoepelend (landelijk?) niveau voldoende paraat?**

Een thesaurus van termen en titels van diensten en personen in een hulpverleningscontext bij rampen zou nuttig zijn. Er is een wirwar van gebruikte termen, en dat is niet bevorderlijk voor de communicatie.

Calamiteitenplannen moeten de paraatheid bevorderen door op voorhand vast te leggen wat ieders rol en taken zijn, zowel intern in de organisatie als daarbuiten in het netwerk. Er is nood aan operationele trainingen rond collectiehulpverlening en de daadwerkelijke uitvoering van de calamiteitenplannen (bv. geregeld oefenen van noodsituaties), naast het maken en actualiseren van de plannen.

Coördinator sessie: Anne-Catherine Olbrechts

Verlaggever: Saidja Steenhuyzen

Sessie 2 | Training - Put an eco-lens on your collection!

Wil u als medewerker van een collectiebeherende erfgoedorganisatie werk maken van ecologische duurzaamheid en (de gevolgen van) de klimaatcrisis aanpakken? Dan denkt u er ongetwijfeld aan om uw ecologische voetafdruk te verkleinen. Daarnaast maakt u ook werk van een doorgedreven calamiteitenplanning. Maar er is nog zoveel meer mogelijk! Zo kan u uw collectie inzetten om het publiek te sensibiliseren over de klimaatcrisis en hen te activeren om ook zelf de hand aan de ploeg te slaan. Vraag is: hoe pakt u dit aan? En is elk type collectie geschikt om dit te doen? In deze sessie leert u met een eco-lens te kijken naar uw collectie.

De workshop *An eco-lens on things* wordt gegeven door Bridget McKenzie, oprichtster van Climate Museum UK (*“An experimental museum that curates and gathers responses to the Earth crisis”*). Deze training werd specifiek ontwikkeld voor collectiebeherende organisaties. U leert hoe u het publiek betreft in deze nieuwe kijk op collecties. En welke rol uw eigen organisatie kan opnemen in de shift over het denken over de klimaatproblematiek.

Climate Museum UK is een pril initiatief van amper drie jaar oud. Maar het mag zich al een allesbehalve conventioneel museum noemen. Het heeft namelijk niet tot doel een collectie aan te leggen zoals alle andere musea; wél wil het graag uitzoeken wat een museum kan betekenen in deze crisistijd. McKenzie: “Het gaat ons niet om verzamelen en tentoonstellen, maar om de activiteiten die we doen. We hebben trouwens ook geen vaste plek, geen gebouwen, maar starten altijd vanuit samenwerking met anderen.” Het museum werkt vanuit diverse specifieke locaties van waaruit het globaal denken stimuleert. Climate Museum opereert dus eigenlijk als een overkoepelende paraplu voor vele lokale initiatieven.

Volgens McKenzie moeten we dringend actie ondernemen gezien de crisis op aarde ook het cultureel erfgoed bedreigt. Als sector moeten we weerbaarder worden om bedreigingen het hoofd te kunnen bieden. En tegelijkertijd moeten we actie ondernemen om onze impact als erfgoedinstelling op het planetaire systeem te verminderen. Bovendien kunnen we trachten te verbeelden hoe we een mogelijke toekomst kunnen uitbouwen. Onze collecties zijn onze troeven om bewustzijn te creëren en om te inspireren. Tussen wereldbeelden als Dystopia en Utopia liggen immers vele mogelijkheden. Het is aan ons om ze te verkennen.

Climate Museum UK maakt deel uit van het platform Culture Declares. Iédereen die de noodzaak voelt om te handelen door de urgentie van de klimaatcrisis, kan zich – als individu of organisatie – bij deze beweging aansluiten.

DE ECO-LENS

Bridget McKenzie leidt ons in de sessie naar de eco-lens. De eco-lens is eigenlijk een manier om te kijken naar de dingen, onder andere ook naar de eigen collectie. Het is een blik die:

- > ruimer is dan enkel de menselijke blik;
- > meerdere perspectieven aanneemt (ook vanuit de geschiedenis);
- > zich bewust is van meerdere crisissen;
- > leert van de natuur.

Mensen hanteren zelf al een bepaalde eco-lens wanneer ze op een bepaalde manier over de wereld denken, maar zijn er zich niet altijd van bewust. Bijvoorbeeld wanneer ze zichzelf als mens als onderdeel van de natuur zien.

McKenzie verwijst in de sessie naar diverse denkkaders die de eco-lens kunnen voeden (zie ook de presentatie bij deze sessie voor meer inzage in deze kaders op <https://faro.be/het-groot-onderhoud-2023>), zoals onder meer *Warming Stripes*, *Biodiversity Stripes*, *Everyday Ecocide* en *Earth Crisis Blinkers*.

Waarom zou u uw collectie bekijken door een eco-lens?

McKenzie haalt meerdere redenen aan:

- > het toont uw engagement,
- > u zet mensen aan tot actie,
- > uw organisatie is een voorbeeld voor anderen,
- > en u draagt bij tot een positieve impact op mensen, en tot biodiversiteit.

Het *Doughnut Economics model* van Kate Raworth (zie ook de presentatie bij deze sessie) is wellicht bekend. Het idee achter dit model is dat de ruimte waarin mensen veilig kunnen leven kleiner en kleiner wordt door het feit dat de economie alsmaar groeit binnen de bestaande grenzen van de planeet. Wat als we ook het domein cultuur in de donut zouden plaatsen? McKenzie geeft acht mogelijke paden die we zouden kunnen bewandelen:

1. Decarboniseren: het verbruik van water, energie, vervoer ... beperken.
2. Globale actie: aansluiting zoeken bij de Sustainable Development Goals van de (VN).
3. Waarheidsgetrouwe informatie delen.
4. Culturele therapie en zorg (*'a space to be'*).
5. Ecologische innovatie: wat kan er bijvoorbeeld vanuit designdenken worden voorgesteld?
6. Verandering bij gemeenschappen ondersteunen.
7. Dekoloniseren.
8. Erfgoed beschermen; aanpassingen i.f.v. mogelijke impact.

Tijdens de sessie oefenen de deelnemers zich alvast in het bekijken en benaderen van objecten doorheen een eco-lens. Iedereen neemt een dagdagelijks voorwerp van een gedeelde tafel; in kleine groepjes deelt iedereen met elkaar welk verhaal we kunnen vertellen over het object als we het vanuit een eco-lens bekijken.

Tot slot van deze sessie verwijst Alexander Vander Stichele (FARO) naar deze tools van de Koning Boudewijnstichting:

- > [Connect for Climate](#)
- > [Iedereen warm voor het klimaat](#)
- > [Klimaatburgers](#)
- > [Van klimaatcontroverse naar klimaatverbinding](#)

Coördinator sessie: Alexander Vander Stichele
Verslaggever: Hildegard Van Genechten

Sessie 3 | Immaterieel erfgoed als hefboom voor een klimaatrobuuste samenleving

Hoe kan erfgoed bijdragen aan een klimaatrobuuste samenleving? Dat is de centrale vraag tijdens deze sessie. Zeker, ook erfgoed heeft te lijden onder de effecten van de klimaatverandering. Tegelijk kan het ons ook helpen om een antwoord te bieden op diezelfde klimaatverandering.

Sessie i.s.m. Centrum voor Agrarische Geschiedenis. Sprekers: Chantal Bisschop (Centrum voor Agrarische Geschiedenis), Laura Danckaert (Centrum voor Agrarische Geschiedenis), Jeroen Rappé (Tree-Hive), Riet Meijer (Molentstichting Noord-Brabant)

De sessie wordt afgetrapt door **Laura Danckaert** (CAG), die inzoomt op het erfgoedproject *Water en Land*, een samenwerking tussen CAG en Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN). Het project haakt helemaal in op een *hot topic*. Want hoewel het idee helemaal niet zo nieuw is (er was bv. al in 1992 aandacht voor traditionele kennis in de *Convention on Biological Diversity*), is er de laatste jaren heel wat te doen rond immaterieel erfgoed en duurzame ontwikkeling. *Water en Land* is een driejarig erfgoedproject dat zeer nadrukkelijk vertrekt vanuit immaterieel erfgoed. Centraal staat het werken rond waterbeheer, biodiversiteit en bodem, met als rode draad het ecoburgerschap: mensen meer bewustmaken van hun omgeving, zodat ze meer bereid zijn om zich in te zetten voor duurzaamheid. De website <https://www.waterenland.be> toont momenteel de eerste projectresultaten met filmpjes en podcasts. Tijdens deze sessie vernemen we meer over twee lopende deelprojecten over resp. watermolenlandschappen en haagdichten.

Riet Meijer, verbonden aan de Molentstichting Noord-Brabant, vertelt ons meer over de rol die watermolenlandschappen kunnen spelen bij klimaatadaptatie. Want dat een watermolen invloed heeft op zijn ruime omgeving, staat buiten kijf: de hydrologische invloedssfeer van het opgestuwde water (de ‘stuw-schaduw’) reikt zeker bij laaglandbeken erg ver en wordt gekenmerkt door een specifieke ecologie en natuurwaarden. Het landschap werd vaak eeuwenlang beïnvloed door de watermolen, met een sturend effect tot gevolg: enkel op de hoger gelegen delen kon je nederzettingen stichten, niet alle land was geschikt voor landbouw en water werd gebufferd. Met de komst van de industrialisatie en kanalisatie vanaf 1850 waren molens niet meer nodig of stonden ze in de weg. Resultaat: een afgetakeld watermolenlandschap dat in tijden van klimaatverandering kwetsbaar is voor piekafvoeren, droogvallende beken en wattertekort.

Het Erfgoed Deal-project *Watermolenlandschappen en klimaatadaptatie* onderzoekt in de praktijk hoe zulke historische watermolenlandschappen ingezet kunnen worden om water in droge perioden vast te houden en te bergen bij afvoerpieken. Het historische watermolenerfgoed krijgt op die manier een hedendaagse rol als mogelijk antwoord op de klimaatverandering. Enkele aanbevelingen:

- > Zorg voor een samenwerking tussen partners die ogenschijnlijk tegenstrijdige belangen hebben, zowel in de uitvoerings- als in de beleidslagen. “Als je iets voor elkaar wilt krijgen, moet je eerst kijken waarom jouw plan voor andere partijen belangrijk zou kunnen zijn”, zo luidde het devies.
- > Een watermolen is meer dan de molen alleen: neem ook de omgeving mee, de mensen, de gemeenschap.
- > Denk aan het ‘grote verhaal’ en vertel niet alleen het verhaal over vroeger. Richt de blik naar de toekomst en maak je project zo toekomstbestendiger én duurzamer.

Zie: <https://www.watermolenlandschappen.nl>

Jeroen Rappé (Tree-Hive) vertelt ons meer over het ambacht van het **haagdichten**. ‘Haagdichten’ is het manipuleren van struiken en bomen d.m.v. diverse technieken zodat een dichte structuur bekomen wordt. In vroeger tijden waren hagen functioneel: om vee binnen te houden (een zogenaamde ‘veekering’) en/of wild buiten te houden, als bron voor hakhout, etc. Het ambacht van haagvlechten en -leggen verloor aan betekenis door o.m. de opkomst van prikkeldraad. Deze technieken werden vaak gewoon ‘gedaan’ en niet zo goed gedocumenteerd, waardoor kennis verloren ging.

Tree-Hive beroept zich vaak op de ‘Boerenstijl’, waarbij een combinatie van technieken wordt gebruikt. Het is een pragmatische aanpak, met als doel de heg ondoordringbaar te maken, met ruimte voor improvisatie en creativiteit. Heggen die op deze manier gedicht worden, hebben minder onderhoud nodig, leveren minder snoeiafval op en ogen als eindresultaat minder strak.

Hoe meer technieken iemand kent, hoe meer die aan de slag kan gaan met wat er in de omgeving te vinden is. Door mensen bewust te maken en actief opleidingen te geven, wil Tree-Hive niet alleen meer waardering creëren voor hagen (bestaande en nieuwe) als bron van biodiversiteit (bv. als voedsel- en waardplant, als microklimaat of als functionele verbinder voor vlinders en vleermuizen), maar ook laten zien dat hagen een bijzondere bijdrage kunnen leveren in de strijd tegen de klimaatverandering. Denk dan bv. aan het benutten van zogenaamde ecosysteemdiensten (erosie verminderen, koolstofopslag, windscherm, verkoeling, schutting). Opvallend is dat de praktijk van het haagdichten niet enkel gedijt in zuiver agrarische regio’s, maar vandaag ook kan worden toegepast in voor- of grootstedelijk gebied.

Zie: <https://www.tree-hive.be>

Wat heeft het eerste projectjaar van *Water en Land* ons geleerd? Als afsluiter van deze sessie overloopt **Chantal Bisschop** (CAG) enkele *lessons learned*. Zo is er nood aan:

- > **een mentaliteitswijziging:**
jarenlang werd gedacht vanuit maakbaarheid (‘de mens maakt het landschap’), terwijl er nu moet overgestapt worden naar een water- en bodemgestuurd denken. Immaterieel erfgoed kan hierbij helpen doordat het ons toont hoe we als mens kunnen samenleven met het landschap rondom ons. Erfgoed is hierbij geen drempel, maar net een verbindend element dat mensen kan laten zien hoe alles in elkaar vloeit en dat ons toekomstperspectieven kan geven.
- > **samenwerking:**
het is belangrijk om verschillende partijen met verschillende invalshoeken rond de tafel te krijgen en te laten praten met elkaar, zodat er aan coproductie kan worden gedaan.
- > **beleid en best practices:**
er is nood aan visionaire beelden en verbeelding om de verbinding tussen het verleden en de toekomst tastbaar te maken.
- > **verder onderzoek:**
denk dan niet enkel aan historisch onderzoek, maar ook aan ecologisch & biologisch onderzoek, landschapsarchitectuur, onderzoek naar de sociale context ...

Uit de **discussies** met de deelnemers bleek dat de term ‘ecoburgerschap’ blijft hangen: het concept biedt handvatten om gemeenschappen te mobiliseren en te responsabiliseren. Verder bleek – nog maar eens – dat erfgoed kan verbinden. Door de recente stikstofdiscussies in Nederland en Vlaanderen lijken de tegenstellingen tussen landbouw en natuurbehoud groter te zijn geworden. Maar uit de praktijkvoorbeelden blijkt dat landbouw en natuurbehoud op het vlak van klimaat ook voor gedeelde uitdagingen staan. Erfgoed kan bijdragen aan een oplossing voor deze gedeelde uitdagingen.

Conclusie: het onderzoek naar hoe immaterieel erfgoed kan bijdragen aan een klimaatbestendige toekomst staat nog in de kinderschoenen, maar toch blijkt uit deze sessie duidelijk dat het erfgoed – en bij uitbreiding de erfgoedsector – een rol te spelen heeft. Elke organisatie kan dingen in gang zetten, ook al lijken die op het eerste gezicht klein. We moeten onze rol daarom niet overschatten, maar zeker ook niet onderschatten: of hoe een kleine rimpeling aan de basis kan liggen van een grote tsunami.

*Coördinator sessie: Elien Doesselaere
Verslaggever: Annemie Vanthienen*

Sessie 4 | Collectiezorg als motor van duurzaamheid?!

Collectiezorg is een kerntaak voor veel organisaties in onze sector en dus prominent aanwezig in de werking. Daarom is het interessant om de vraag te stellen: hoe kan men vanuit de dagelijkse zorg voor erfgoedcollecties bijdragen aan duurzaamheid? Waar gaan beide hand in hand? Of waar zijn ze soms elkaars tegenpolen?

Er valt anno 2023 erg veel te zeggen over duurzame collectiezorg in Vlaanderen en Brussel. Het is hoog tijd om actie te ondernemen (of in sommige gevallen een stevige versnelling hoger te schakelen)!

Deze sessie werd opgebouwd rond drie sleutelvragen:

- > Hoe leidt planmatig werken tot een duurzamere collectiezorg?
- > Hoe betreft u anderen (bv. uw collega's of externe partners) bij uw duurzame collectiezorg?
- > Welke zijn uw ervaringen met het streven naar duurzaamheid in de eigen praktijk?

Uit de praktijk

We selecteerden twee praktijkvoorbeelden die dieper op deze sleutelvragen ingingen:

ERFGOEDCEL BRUGGE

Livia Snauwaert en Sarah Verplancke van [Erfgoedcel Brugge](#) presenteerden hun duurzame aanpak binnen een specifiek project. Omdat heel wat kerken in de stad een andere invulling krijgen, is vaak eerst een waardering, maar nadien soms ook een herbestemming van het aanwezige erfgoed aangewezen.

Het voorgestelde project omvat vijf kerken in Brugge. Tussen 2020 en 2022 werd al het daarin aanwezige erfgoed geïnventariseerd. Daarop volgde een waarderings- en herbestemmingstraject (2022-2023), met voor elke kerk een eigen waarderingsteam, begeleid door PARCUM en Erfgoedcel Brugge.

Nadien bleken tientallen objecten een lage erfgoedwaarde te bezitten. Zijn er nog mogelijkheden voor dergelijke stukken? Zijn ze bv. elders nog bruikbaar? Zowel het Bisdom Brugge als het Centraal kerkbestuur Emmaüs verleenden hun toestemming om de stukken te hergebruiken.

Na contact met [REStafette](#) toonden veertien Brugse makers interesse in het verwerken van het aangeboden materiaal. Zo werden heel wat stukken duurzaam hergebruikt tot:

- een nieuw akoestisch gordijn voor een van de betrokken kerken, gemaakt uit liturgisch textiel en met hergebruik van de religieuze symbolen. Isabelle De Groote trok dit project, versterkt door zeven vrijwilligers en met technische ondersteuning van Arte/Grossé.
- zo'n 25-tal nieuwe creaties op basis van de oude materialen, vervaardigd door acht Brugse makers. Hun werk wordt op 16 juni gepresenteerd in de Sint-Michielskerk te Brugge. En van 18 augustus tot eind oktober zijn de creaties nog te zien in [het Sashuis](#).

M LEUVEN

Benedicte Dierickx getuigde op haar beurt over de trajectmatige aanpak in M Leuven. Met veel aandacht voor het museumbeleid en de eigen werkstructuur werd daar een omvattend duurzaamheidsverhaal uitgerold. Ze schetste hoe men daarbij te werk ging en gaf praktijkvoorbeelden vanuit de collectiezorg. Afval werd bv. het eerste domein dat grondig is aangepakt.

Naar aanleiding van Leuven 2030 maakte het ecoteam van het museum in 2020 een doorstart. Eerst zocht men verbeterpunten in alle museumafdelingen om er dan actiepunten aan te koppelen. Alles is overzichtelijk in een actieplan uitgewerkt in Excel. Een eigen 'groene boekje' en het actieplan bieden een houvast. De vier hoofdpunten zijn:

- **Afval:** afval als grondstof zien (*no waste policy*) is een luik waar men echt op inzet. Bijvoorbeeld door inzamelacties te organiseren, doordachter aankopen te doen of bewuster om te gaan met materialen (optimaliseren, verminderen, hergebruiken, verduurzamen, upcycling en herbestemmen). Daarvoor doet men aan Urban Mining via de Leuvense materialenbank.
- **Bewustmaking:** men houdt de hele ploeg en de bezoekers op de hoogte via de nieuwsbrief, website, overleg, workshops ...
- **Duurzaam beleid:** men werkt aan beleidsnota's (bv. over afval, tentoonstellingen ...), bepaalt duurzame criteria voor bestekken en organiseert duurzamere evenementen.
- **Energie:** is een grote uitdaging! Men bezit voorlopig nog te weinig eigen kennis over de HVAC-installatie. De bouwschil wordt onderzocht met een thermografische camera (FARO) op zoek naar verbeterpunten. Men gebruikt de koolstofcalculator, maar wil die nog uitbreiden voor transport (km + gewicht transport). Zuinigere verlichting staat op de planning, net als extra zonnepanelen.

En wat vindt u?

Maar natuurlijk werden ook de deelnemers uitgebreid aan het woord gelaten. Er was ruimte om vragen te stellen aan de gastsprekers, maar er werden ook persoonlijke bedenkingen geopperd, toekomstplannen aangekondigd en volop tips en weetjes met elkaar gedeeld.

Naar aanleiding van de presentatie van Erfgoedcel Brugge:

- > Minder waardevol erfgoedmateriaal kan verder nog worden bestemd als: studiecollectie (onderwijs), inhoud reminiscentiekoffer (zorg), materiaal voor processies (ICE), reguliere markt (bv. tweedehandsmarkt, materialenbank ...)
- > Er bestaan uitdagingen bij het herbestemmen van technisch erfgoed. Soms krijgen toestellen ook een andere functie en blijven zo nuttig, zoals een oude broodkneedmachine die nu wordt gebruikt om leem en stro te mengen op de bouwwerf. Belangrijk is dat je de juiste doelgroepen bereikt. Men ervaart tweedehandssites vooral als een eenvoudig communicatiemiddel richting nieuwe gebruikers.
- > Duurzaam herbestemmen van collecties is één iets, maar het begint natuurlijk veel eerder: vanaf de verwerving van collecties. Om duurzaam te werk te gaan is het ook belangrijk om dit goed aan te pakken, lees: strenger te zijn aan de deur ...

Naar aanleiding van de presentatie van M Leuven:

- > Materiaal aan de materialenbank overdragen is mogelijk als openbare dienst, maar er zelf materiaal aankopen kan helaas niet omdat men verplicht altijd drie offertes moet opvragen.
- > Hedendaagse kunstenaars werken niet altijd met duurzame materialen. Toch probeert het museum op voorhand met de kunstenaar te bespreken of er geen duurzame(re) materialen mogelijk zijn.
- > Het blijft moeilijk om harde eisen te stellen aan derden, maar we moeten wel onze gène om het over duurzaamheid te hebben overwinnen. En onderzoeken wat we zelf als voorbeeld kunnen stellen, zoals:
 - Navraag doen bij de transporteur (als criterium bij de offerteaanvraag) om ons de gereden kilometers en het gewicht van de transportkisten te bezorgen. Als museum kan men dan zelf de koolstofuitstoot berekenen.
 - Transporten uiteindelijk duurzamer maken, door ze bewuster in te plannen.

UIT DE DEELNEMERSGROEP NAAR VOREN GEKOMEN

- > Welk materiaal is nu het meest duurzame? Men moet niet enkel rekening houden met de koolstofuitstoot bij het gebruik, maar ook vanaf de productie en zelfs het winnen van de grondstoffen.
- > Restauratoren kunnen absoluut betrokken worden bij het bundelen en verspreiden van informatie over types materialen – zij hebben veel kennis over materialen, zowel over de duurzaamheid als over de veilige toepassing in de erfgoedsector (zo is baalkatoen (restmateriaal van katoen) beter dan Tyvek®).
- > Ook de Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij OVAM en VITO (<https://vito.be>) werden vermeld als belangrijke bronnen.
- > Er bestaat veel interesse in hoe bestekken op te maken en daarin duurzame criteria op te nemen: kan dit met elkaar gedeeld worden?
- > Recyclage van specifieke materialen die men gebruikt in het behoud en beheer is weinig evident. Vooral omdat onze ‘markt’ te klein is om de inzameling ervan betaalbaar te organiseren. Wat als we onze vragen bundelen, eventueel koppelen aan andere ‘kleine sectoren’ en het gesprek met de recyclagebedrijven (opnieuw) aangaan? Kan er dan iets bewegen?
- > Je moet ook de juiste contacten kennen: wie weet bv. dat een Noord-Frans bedrijf oud textiel gebruikt om isolatiemateriaal te vervaardigen?
- > Maar je moet vooral het warm water niet opnieuw proberen uit te vinden: heel veel is al aan het veranderen, maar we kennen dit als sector nog onvoldoende.
- > Positief is wel dat grote internationale musea (eindelijk) langzaamaan hun klimaateisen bijstellen (een grotere bandbreedte toelaten) bij bruikleenverkeer. Ook het Europees netwerk van registratoren trekt verder aan deze kar.

We bouwen op deze sessie verder door een lerend netwerk duurzaam collectiebeheer op te starten. Op 13 juni vindt bij FARO de kick-off plaats, waarbij de deelnemers uit de sector zelf mogen aangeven waarrond ze willen samenwerken, welke hun prioriteiten zijn en wie welke initiatieven wil onderzoeken.

*Coördinator sessie: Wouter Lammens & Julie Lambrechts
Verslaggevers: Julie Lambrechts & Wouter Lammens*

Verlag Sessie 5 | Duurzamer tentoonstellen. Hoe pakt u dat aan?

Tijdelijke tentoonstellingen maken behoort tot de kerntaken van collectiebeherende erfgoedorganisaties. Iedereen weet dat de productie daarvan een grote ecologische voetafdruk met zich meebrengt. Hoe kan dat anders en beter?

In de inleiding belichtte Monique Verelst (FARO) deze vraag met een holistische bril en werden de invloeden op het maakproces in kaart gebracht. Aandacht voor duurzaamheid heeft de grootste impact aan het begin van het proces. Het is dan ook belangrijk om van bij aanvang prioriteiten en doelen te stellen, stakeholders in kaart te brengen en duurzaamheid te bekijken doorheen elke fase van het tentoonstellingsproces. Bij enkele elementen (aanbestedingsprocedure, ontwerp en designprincipes, productie en programma) werd stilgestaan en verwezen naar opensource toolkits, checklists en relevante literatuur.

Voor meer info, zie de presentatie op <https://faro.be/het-groot-onderhoud-2023>. Ook de andere presentaties van deze sessie vindt u daar terug.

Hoe de sector zelf aan de slag gaat met het thema duurzamer tentoonstellen kwam aan bod tijdens drie inspirerende praktijkvoorbeelden.

MODEMUSEUM HASSELT - HANNE JAKUBIAK

De scenografie van de tentoonstellingen wordt steeds meer hergebruikt. De scenograaf wordt telkens voor twee producties aangeworven via aanbesteding en er wordt van meet af aan meegegeven dat hergebruik van toepassing is. Niet elke ontwerper wil daar immers mee aan de slag, het is vaak makkelijker om van nul te beginnen. Hergebruik vraagt een extra creatieve inspanning van de scenograaf en een duurzame houding. Er wordt een inventarislijst van recupmateriaal meegegeven. Sokkels, meubilair en andere materialen worden herwerkt. Er is verder ook samenwerking met lokale partners, die elementen uit de tentoonstellingen herwerken (tassen worden gemaakt van banners, tapijten worden hergebruikt, sokkels staan ter beschikking van anderen ...). In de toekomst zal de duurzame aanpak van het museum nog meer worden uitgedragen naar het publiek.

HANDMADE IN BRUGGE (HIB) EN ERFGOEDCEL BRUGGE - EVELYNE DEMEY EN LIVIA SNAUWAERT

Voor de aankoop van tentoonstellingsmaterialen heeft HiB samengewerkt met de Erfgoedcel Brugge. HiB is een netwerk van 1.000 makers, met projecten in de stad. Sinds kort heeft HiB een vaste stek – het Sashuis. Het meubelontwerp is modulair, wat meerdere mogelijkheden biedt in de winkel, en er kan ook geleidelijk gewijzigd worden.

De Erfgoedcel Brugge had eveneens tentoonstellingsmateriaal nodig (o.a. voor het tonen van de resultaten van meester-leerlingtrajecten of voor religieus erfgoed). Ze beslisten om samen met HiB te delen in de kosten van het materiaal en zo gebruiken ze nu beide de vitrine-elementen van Yves Obyn.

Belangrijk voor een goed verloop van de samenwerkingen is aandacht voor de gedeelde kalender. Dat loopt vlot, met twee kunnen ze meer dan elk apart.

GUM - ALEXANDER JONCKHEERE (GUM) EN SOPHIE DE SOMERE (ONBETAALBAAR)

Het GUM zet sterk in op duurzaamheid, want ca. 45 % van de bezoekers situeert zich tussen 16 en 45 jaar, een groep voor wie *climate change* belangrijk is.

Scenograaf Roel van Berkelaer heeft voor de tentoonstelling *Phallus. Norm en vorm* de infrastructuur van een vorige tentoonstelling deels hergebruikt en ging verder op zoek naar duurzame materialen. Oude stouwen uit het depot (van Expo 58) zijn hergebruikt. Ook Onbetaalbaar, een maakplaats die werkt met duurzame materialen, werkte mee aan de uitvoering van de tentoonstelling. Zo werd *ecoboard* als ecologisch plaatmateriaal gebruikt. Reststoffen van kunstenaar Muriel Scherre (die als kunstenaar tentoonstelde) werden gebruikt voor de aankleding van de panelen in plaats van synthetische verf.

De tentoonstelling was een succes, werd met drie maanden verlengd en ging daarna op reis. Dat maakt de tentoonstelling nog duurzamer. GUM wil verder met een tweejaarschema werken: een grote tentoonstelling, afgewisseld door een kleiner zomerprogramma, een kunstinstallatie of een Science en Art festival in het najaar.

Een interne duurzaamheidscoach is voor het museum echt een sterke quick win: deze bekijkt alle projecten door de lens van duurzaamheid en het is echt handig als één collega die rol in je organisatie expliciet op zich neemt.

Vragen en feedback van de deelnemers

IS HET BETER OM ALTIJD MET DEZELFDE MENSEN SAMEN TE WERKEN? ZIJ KENNEN DAN DE INVENTARIS?

- Het Modemuseum werkt met een scenograaf voor twee tentoonstellingen, wel steeds met openbare aanbesteding. Bij die oproep voegt het museum de inventarislijst en de vraag om hiermee rekening te houden en duurzaam te werk te gaan.
- Het MAS vraagt dat de aannemer die de nieuwe scenografie bouwt ook de vorige expo afbouwt. Op die manier kan de aannemer meteen zien wat de mogelijkheden tot hergebruik zijn.
- KINA zet altijd in op hergebruik en de nodige stockageruimte om materiaal op te slaan.

WAT MET EISEN VAN DERDEN (KUNSTENAARS, BRUIKLEENGEVERS) EN TRANSPORT?

- Het Modemuseum combineert zoveel mogelijk het transport in overleg met transportfirma's. Vitrines zijn vaak ook heel specifiek. Het museum zet wel in op inventarisatie en denkt per object na over minimale en maximale vereisten.
- GUM: er is veel overleg met de externen en het museum probeert ook goed uit te leggen waarom het op een duurzamere manier wil werken. Maar soms moet het zich ook neerleggen bij de eisen van derden en concessies doen. Voor externe bruiklenen moeten dan jammer genoeg minder duurzame oplossingen worden gebruikt.

LAAT EEN BESTUUR HET TOE OM OP AANBEVELING 'VOOR DE MEEST DUURZAME ONDERNEMING' TE KIEZEN?

- Doorgaans wel.
- Je moet de markt goed kennen om ondernemingen te kunnen selecteren.
- Geeft gewicht aan de gunningscriteria, waardoor duurzaamheid kan doorwegen.
- Vaak is duurzaamheid op termijn ook een minder dure oplossing.
- In het geval van raamcontracten kunnen meerdere elementen samenkomen. Ook het recupereren van materialen zit er bv. in. Prijs is dan evenmin het belangrijkste criterium.
- Het burgemeestersconvenant, dat de meeste gemeenten ondertekenden, is een goed argument om duurzaamheid te laten doorwegen in de gunning.

ZIJN 'DUURZAME MATERIELEN' (ZOALS BV. DUURZAME VERVEN OF ECOBOARDS) OOK GESCHIKT VOOR BEHOUD- EN BEHEEREISEN VAN COLLECTIESTUKKEN?

- Er bestaan technische fiches van hoe duurzaam materialen zijn t.o.v. andere materialen. Er wordt aangehaald dat de materialen daarom niet voldoen aan de strenge eisen van behoud en beheer. Er wordt immers niet op alle vlakken getest.
- Men moet een afweging maken tussen duurtijd en locatie van het object in de tentoonstellingsruimte t.o.v. strenge behoud- & beheereisen. Een tentoonstellingscontext is anders dan een (permanente) depotsituatie.

Besluit

In alle fases van het tentoonstellingsproces is **procesmatig denken en vooruitplannen** belangrijk. In de aanbestedingsfase kan een scenograaf voor twee expo's per jaar geëngageerd worden, maar dan moet het inhoudelijke team ook eerder klaar zijn. Een tijdelijke sluiting geeft dan ruimte om 'bij te benen' en een voorsprong te nemen. Ook bij het gedeeld gebruik van tentoonstellingsmateriaal is planning van belang. Erfgoedcel Brugge kan al een jaar op voorhand aangeven wat er nodig is. Die planning komt dus eerst en Handmade in Brugge voegt dan verder in.

Werken met duurzamere en **ecomaterialen is een keuze die voordelen heeft voor het milieu maar de effecten op de collectiestukken zijn onvoldoende onderzocht**. Collectie- en depotbeheerders hanteren immers hoge normen vanuit het oogpunt van een optimaal behoud van de erfgoedobjecten. Ze baseren zich op internationale standaarden. Ecomaterialen werden nog te weinig getest volgens deze standaarden. Dat zou in de toekomst beter kunnen.

Musea kunnen de afweging maken tussen de duurtijd waarmee een object in een tentoonstelling staat en het gebruik van optimale behoudsmaterialen die minder duurzaam zijn. Toch is er de wil in de sector om mee te denken op vele vlakken om tentoonstellingen in de toekomst te verduurzamen.

*Coördinator sessie: Monique Verelst
Verslaggevers: Jacqueline van Leeuwen & Anne Milkers*

Sessie 6 | De kracht van verbeelding: inspirerende praktijken uit het Pulse Transitienetwerk

Voortaan streven we, in plaats van naar ‘duurzaamheid’ dat te duur en te hol klinkt, naar ‘volhoudbaarheid’. Tijdens deze sessie ontdekten we verschillende manieren en tools om aan de slag te gaan en de krachten te bundelen. Stapje voor stapje, met woorden, daden en beelden én met elkaar. We waren het erover eens: de kracht van verbeelding en van de cultuursector om meer mensen te betrekken bij de klimaattransitie is groot. Doet u mee aan de verwandering?*

DE VINGER AAN DE POLS

Het Pulse Transitienetwerk bouwt al meer dan tien jaar aan duurzaamheid, met de *Sustainable Development Goals*, de vijf P's – *people, planet, prosperity, peace* en *partnerships* – en het model van de donuteconomie als leidraden. Pulse gelooft sterk in de rol van de cultuursector bij de aanpak van de huidige multicrisis:

- Als publieke instellingen moeten we het goede voorbeeld geven, ons inzetten voor een sociale en welvarende maatschappij binnen de ecologische grenzen van onze planeet;
- bereiken we samen zo'n 80 % van de burgers;
- en kunnen we hen (letterlijk en figuurlijk) ruimte bieden voor dialoog, experiment en de verbeelding van een betere toekomst.

Dit netwerk groeide *bottom-up* en omvat vandaag een 1.000-tal (vooral Vlaams erkende) organisaties uit de cultuur-, jeugd- en mediasector, gesteund door de Vlaamse overheid. De partners of Pulsegenoten, waarvan er enkele aan bod komen tijdens deze sessie, sturen het netwerk mee aan en ontmoeten elkaar regelmatig.

Het Pulseteam organiseert daarnaast open praktijksafari's en sectorale overlegmomenten – o.a. samen met FARO – en stelde een handige toolkit samen op de website cultuurzaam.be. U kan er terecht met vragen, voor inspirerende praktijken of begeleiding op maat.

EEN LOKAAL NETWERK MET DRIJVENDE KRACHT

Greentrack Gent is een denk- en doetank van zestig cultuurpartners uit Gent. Dankzij lidmaatschapsbijdragen, tijdelijke steun van de Koning Boudewijnstichting en 50 % werkingssubsidie van de stad kon er een stevige basis worden uitgebouwd met twee deeltijdse medewerkers die aan de kar trekken. Een succes-element dat vooralsnog in andere stedelijke afdelingen ontbreekt, helaas. In 2023 kantelt Greentrack Gent in het Gents Kunstenoverleg.

Hun missie is om de partners te ondersteunen en van elkaar te laten leren in workshops en infosessies. Daarnaast, vertelde Nathalie Decoene, doet Greentrack Gent eigen projecten wanneer daar extra financiering voor is. Zoals:

- *Cultural Adaptations*, een Creative Europe-project waarbij een kunstenaar ging meewerken op de Gentse dienst Milieu & Klimaat om de burger warm te maken voor hun klimaatadaptatieplannen.

- *DRIFT. De kunst van klimaatadaptatie*, waarbij mensen onder begeleiding van vier kunstenaars bedachten wat de klimaatverandering met ons doet, welke gevoelens dit teweegbrengt en hoe je daarmee omgaat.
- *Over over morgen*, een publicatie waarin startende en bekende kunstenaars hoopvolle verhalen schreven voor de toekomst.
- *Beeld/Verhaal*, een multimediale bundel om duurzame praktijkvoorbeelden uit de eigen community naar een (breder) publiek te brengen.

Enkele inspirerende praktijken uit Gent passeerden kort de revue:

- De Vieze Gasten haalden niet alleen de passiefhuisstandaard, ze zetten ook sterk in op inclusie en buurtwerking.
- Het S.M.A.K. kon tot 70 % energie besparen, dankzij een nieuwe verwarmingsketel, ledverlichting en grondige renovatie.
- Viernulvier ging de uitdaging aan om hun monumentaal pand De Vooruit duurzaam te renoveren. Ze legden ook een daktuin aan en nemen over de hele lijn ‘volhoudbare’ initiatieven.
- Op de Gentse Feesten werden de herbruikbare bekertjes geïntroduceerd, waardoor straatbeelden vol afval tot het verleden behoren.
- Democracy koos voluit voor veggie catering.

Greentrack zet volop in op monitoring: 28 partners registreren hun CO2-uitstoot via EnergyID. Dit resulteert jaarlijks in het energierapport van de Gentse cultuursector.

Ook al bent u niet van Gent, u kan zelf aan de slag met hun 15-puntenlijst voor een actieplan duurzaamheid en de checklist voor duurzame events. Deze en andere tools vindt u op www.greentrack.be/gent.

E.CO.LECT

De expertise van De Veerman ligt in kunsteducatie en participatie, voor allerlei leeftijden. Daarbinnen passen ook ecologische thema's, waar ze in de nieuwe beleidsperiode nog meer op willen inzetten. Op het Groot Onderhoud maakten we kennis met het project *E.co.lect*, voor en door jongeren uit het middelbaar.

Het begon in de tijd van de eerste klimaatbrossers. Jongeren wilden wel protesteren, maar hebben niet de wetenschappelijke achtergrond, de politieke invloed of de financiële draagkracht om een verschil te maken. En bovendien: niet de juiste taal om écht uiting te geven aan hun gevoelens. Tijdens workshops onder begeleiding van o.a. klimaatdichters konden ze daarover praten en nadenken. Gedachten en gevoelens werden omgezet in nieuwe woorden. Inmiddels is er een lijst van meer dan 200 woorden, die nog steeds groeit. De Veerman wil die toegankelijk maken voor een breder publiek.

Rone Fillet begeleidde ons live in een miniversie van zo'n workshop. Daaruit kwamen twee nieuwe woorden, voor en door erfgoedwerkers:

- *Erfgroeneren* (ww) - de handeling om met erfgoed, of vanuit de kennis van erfgoed, mensen te inspireren en een betere toekomst vorm te geven.
- *Verwandering* (zn) - cultuur als middel om de toekomstige wereld te verbeelden, maatschappelijke verandering vanuit historische/culturele verwondering.

Voor kinderen is er een aangepaste workshop waarbij ze werken met collages. Tijdens het project *Gestampde aarde* lag de nadruk dan weer op het doorgeven van een oude, circulaire techniek.

WEG MET DAT KILLE BETON

Breekijzer vzw is recent ontstaan uit een initiatief van de Vlaamse overheid om wegen te ontharden. Momenteel zijn ze de drijvende kracht achter het Vlaams Kampioenschap Tegelwippen. Helaas moest onze spreker forfait geven wegens ziekte, maar met de [campagnefilm](#) kregen we toch de sfeer te pakken.

Coördinator sessie: Tine Hermans i.s.m. Pulse
Verslaggever: Tine Hermans

Sessie 7 | Klimaatuitdagingen voor musea: van goede intenties naar een echt duurzaamheidsbeleid?

In 1972 publiceerde de Club van Rome het onthutsende rapport Grenzen aan de Groei. De planeet stond onder druk, de desastreuze manier waarop er met natuurlijke grondstoffen, energie, milieu en menselijk kapitaal werd omgesprongen moest worden aangepakt. Het was de tijd waarin door burgers, politici en beleid werd geroepen dat we anders zouden moeten gaan leven. En dat het typisch ‘moderne’ groeimodel (altijd maar meer, groter en zogezegd beter) zijn limieten had bereikt. Intussen zijn we meer dan vijftig jaar later. Hoewel we dus al in 1972 gewaarschuwd werden (om Jaap Tielbeke te citeren), kunnen we niet zeggen dat de problemen van toen opgelost zijn. Integendeel, de urgentie is vandaag groter dan ooit.

Ook de erfgoedsector kan hier niet omheen. Musea voelen zich vaker en in het bijzonder aangesproken. Dat kan letterlijk worden genomen, zoals in 2022, toen de zogenaamde ‘klimaatklevers’ zich vastlijmde aan de kaders of het glas van iconen uit de westerse kunstgeschiedenis. Daarmee vroegen ze aandacht voor de klimaaturgentie. Musea zijn zich steeds bewuster van hun (voorbeeld-)rol als publieke instelling. De nieuwe ICOM-museumdefinitie bevestigt deze tendens: een bijdetijds museum zoekt voortdurend verbindingen tussen het erfgoed waarvoor het zorgt en de maatschappelijke uitdagingen. Ook in Vlaanderen. ‘Duurzaamheid’ is dan ook echt geen hol woord (meer). Maar de vele uitdagingen die de klimaatcrisis met zich meebrengt zijn natuurlijk groot, ook voor musea. En we zijn er nog lang niet.

Tijdens deze sessie gingen we hierover in gesprek. Welke ‘werven’ liggen er, gaande van het aanpassen van het binnenklimaat in musea over duurzaam energieverbruik en het hergebruik van materialen tot alternatieve manieren van transport ...? Maar ook: hoe vertaalt duurzaamheid zich op het vlak van financiering en partnerrelaties? Is het wenselijk en/of haalbaar om de relaties met bepaalde sponsors (zoals de fossiele brandstoffenindustrie) te verbreken? Wat kunnen musea nog doen, als organisatie maar ook in hun programmatie, om de klimaatuitdagingen op de agenda te plaatsen? En wat kunnen we leren van de kunstensector?

Een gesprek met Rebekka Eschauzier (Extinction Rebellion), Sergio Servellón (ICOM Vlaanderen / FelixArt & Eco Museum), Philippe Van Cauteren (S.M.A.K. Gent), Elviera Velghe (Musea Brugge), voorafgegaan door een presentatie van Katrien Laporte (Design Museum Gent) en Bert Watteeuw (Rubenshuis).

Toelichting van het klimaatbeleid bij het Design Museum Gent door Katrien Laporte

In het museum wordt duurzaamheid holistisch bekeken, in alle aspecten. Met name bij DING, de nieuwe museumvleugel, is dat zo (zie: www.designmuseumgent.be/ding/plannen). Men wil ook echt doen wat men zegt te doen op het vlak van duurzaamheid. Het Design Museum wil een gangmaker zijn en dus moet het gebouw zo duurzaam mogelijk zijn. Maar ook de (Vlaamse en stedelijke) overheden moeten mee zijn in het verhaal.

Het nieuwe museumgebouw maakt gebruik van een duurzame steen (CO2-neutraal, uit 60 % afvalstoffen gemaakt, haalt CO2 uit de lucht), houtskeletbouw, *urban mining* (grondstoffen van de site en afbraak uit de buurt recupereren), interieurvormgeving op basis van natuurlijke materialen (met materialen als hennep, veenbes, oesterschelp, biergist, mais ...), hergebruik van materialen (bv. afgestoten collectiestukken zullen dienst doen in het café), duurzame investeringen (warmtepomp, zonnepanelen, HVAC, inperking van gas door normen, ledverlichting, slimme technologie voor gebouwbeheersysteem, nieuwe stookplaats, dubbele beglazing), een passief depot, de ondertekening van de Klimaatverklaring (zie: www.vlaanderen.be/cjm/sites/default/files/2023-02/klimaatverklaring%20erfgoedorganisaties.pdf), programmatie met aandacht voor duurzaamheid, goed gekozen partners, recyclage bij de scenografie, kennisdeling in samenwerkingsverbanden, enz.

Toelichting van het klimaatbeleid bij het Rubenshuis door Bert Watteeuw

De landschappen die Rubens schilderde, met rivieren, kanalen, slotgrachten en vruchtbare gronden, zien er vandaag heel anders uit dan toen. Anno 2023 zien we wegen die door de landschappen snijden, verstedelijkte gebieden, massa's verkeer en noem maar op. De schilderijen bieden ons een kijk op hoe de landschappen waren en stellen onze verhouding ermee in vraag.

Voor het nieuwe museumgebouw (zie: <https://rubenshuis.be/nl/vernieuwt>) was het belangrijk om de plek toekomstbestendig en met een maatschappelijke meerwaarde te ontwerpen. Dat betekent onder andere: een fossielvrij gebouw met e-peil 36, 60 % beter dan het wettelijke minimum bij de bouwvraag, de tuin vergroenen (een grotere plantenintensiteit en -variëteit, bomen niet knotten, meer en grotere bomen aanplanten, regenwater hergebruiken, trage bodeminfiltratie, energiemaatregelen).

Tips voor een meer duurzame werking zijn: de invloed van de omgeving niet onderschatten, nadenken over lowtechingrepen (door het goed positioneren van bomen heb je bv. schaduw in de zomer) en, ten slotte: optimisme! Dat is een morele plicht.

Q&A-gesprek met Katrien en Bert, gemodereerd door Roel

> Hoe pakken jullie dat intern aan? Is er een eindverantwoordelijke? Een persoon of een team?

Bij het Rubenshuis ontstond het organisch. Een collega was er erg bedreven in. Maar ook binnen de Stad Antwerpen wordt er collectief aan gewerkt. Er is zeker een brede golf van bewustzijn onder collega's. Bij het Design Museum Gent werd de duurzame kijk duidelijk in de projectdefinitie omschreven. Er is ook een multidisciplinair team dat regelmatig samenzit om complexe kennis samen te brengen.

> Wordt er onderling kennis uitgewisseld?

Bij het Design Museum Gent merkt men dat heel wat organisaties op technologisch vlak even ver staan. Maar nog niet m.b.t. de kennis over *biobased waste*. De regelgeving is ook te beperkend. Hennepisolatie mag bijvoorbeeld niet worden gebruikt in het gebouw, want het is (te) brandbaar. Het beleid heeft een wake-upcall nodig. Maar we moeten het nu doen, want de prijzen van bouwmaterialen stijgen. Nu moeten de duurzame producenten de markt op maar voorlopig zijn er nog te weinig én er is te weinig kennis over.

> Is er ook een impact op de programmatie?

Het Rubenshuis is momenteel gesloten. In de nieuwe setting kunnen de tentoonstellingsruimtes makkelijk worden aangepast en de scenografie worden hergebruikt. Bij het Design Museum Gent zal het gebouw gratis toegankelijk zijn. Ook andere organisaties die rond ecologie werken krijgen er een plek. Er is een duurzaamheidscharter zodat iedereen intern goed de afspraken kent.

> Werd de Klimaatverklaring ondertekend?

Bij het Design Museum Gent wel. Men zag de cijfers van het energiegebruik. Bruiklenen zullen niet meer overzee gebeuren. Bert gelooft meer in activisme. Men moet nu actie ondernemen, energie besparen ... want da's veel nuttiger dan het ondertekenen van verklaringen.

> **Welke tips hebben jullie voor erfgoedorganisaties?**

Pluk het laaghangend fruit: er zijn veel kleine lowtechoplossingen mogelijk. Overtuig je beleid van de noodzaak. De kennis heb je niet alleen, dus deel kennis in multidisciplinaire teams.

Q&A-gesprek met Rebekka, Elviera, Sergio, Philippe, gemodereerd door Olga

> **Als jullie deze verhalen horen, wat valt jullie dan op?**

Voor Rebekka is het hoopvol te luisteren naar de verhalen, de technische kant verduidelijkt te zien in de uitdagingen. Ze is blij om te horen dat musea hun rol in de samenleving opnemen en de transitie mee vooruitstuwten. Ook positief is dat de buurt wordt betrokken in het vergroenen. Maar nu moeten musea nog minstens tien stappen vooruitzetten. Er is geen tijd meer. Musea moeten ook grenzen kunnen stellen. Want voor elke kruk die uit plastic wordt gemaakt verdwijnen nog tonnen plastic in de oceanen. Weinig mensen lijken de urgentie van de crisis echt te beseffen. We moeten meer doen, *nu*.

> **Ook bij Musea Brugge waait een duurzame wind. Wat doen jullie concreet?**

Elviera: “De rol van een museum is de voorbije jaren sterk veranderd. Vandaag proberen musea een maatschappelijke rol op te nemen. Dat gaat over alles: collectie-aankopen, vegetarische broodjes ... Het klimaatvraagstuk moet echt een onderdeel worden van de hele organisatie. Het gaat ook over jobs en programmatie.”

> **Musea Brugge kreeg vorig jaar een klimaatactivist over de vloer. Hoe was dat en hoe kijk je daar vandaag op terug?**

Elviera: “Op 17 juli 2022 kleefde iemand zich vast aan een werk van Jan van Eyck in het Groeningemuseum. Mijn eerste reactie? Ik was heel boos! Maar daarna, na de eerste stress, begon ik erover na te denken. Want het gebeurde net op deze plek. Dus we hebben wel een maatschappelijke rol. Als museum willen we ook een vorm van bewustzijn en zelfs activisme uitdragen, dus in die zin zijn we medestanders. Deze actie ging natuurlijk in de eerste plaats om aandacht te genereren, en musea zijn publieke plekken. Maar de impact kantelt toch ook naar wat je als museum zelf ook doet.”

> **De gebeurtenis kreeg veel media-aandacht. Philippe, jij nam in een opiniestuk ook een genuanceerd standpunt in. Wat was hier belangrijk?**

Philippe: “Wanneer een kunstenaar zich zou vastkleven, zouden we het een ‘artistieke interventie’ noemen. Nu was het een activist en worden we geconfronteerd met iets dat moeilijk te aanvaarden is. Ik denk dat we moeten openstaan en nieuwsgierig zijn naar hoe het komt dat een klimaatactivist met een potje lijm zoveel aandacht weet op te wekken. Als we naar de zaak kijken, delen we echt meer dan dat ons scheidt. We dragen beiden graag zorg. We zijn beiden bezorgd om dingen die kwetsbaar zijn: klimaat, kunst, erfgoed en cultuur. We ontmoeten elkaar net vanuit dit solidaire gegeven, en kunnen beiden zo bijdragen aan een groter bewustzijn over klimaat en cultuur.”

> **Doen we vandaag wel genoeg?**

Philippe: “In de eerste ontmoetingen met Extinction Rebellion hebben we vooral geïnformeerd over wie we zijn als museum. Er is vaak nog te weinig kennis over de complexiteit en de uitdagingen die ‘bij ons’ spelen, zoals zorg dragen voor de collectie en aansluiting vinden bij een veranderende wereld.”

Rebekka: “Het is niet mijn persoonlijk standpunt dat alles te traag gaat, de wetenschap zegt dat. Het was zeker wel een fijne ontmoeting. We lazen het opiniestuk en belden Philippe op; een ongebruikelijke ontmoeting maar het voelt wel als een logisch partnerschap. Belangrijk aan een partnerschap is dat je elkaars doelen wederzijds legitimeert.”

> **Musea zouden een rol kunnen opnemen in de contacten met activisten, maar in de praktijk is dat niet evident. Musea vallen immers onder een bestuur en moeten in die context functioneren. Hoe kunnen ze toch die maatschappelijke rol opnemen?**

Philippe: “We moeten ons laten inspireren door activisten om processen anders te doen verlopen. Ook in contacten met overheden moeten we meer durf tonen. We denken te veel na over wat anderen zouden denken. Laat ons zorgen dat wij als sector het beleid inspireren. En dat we ruimte maken voor thema’s die nog te eenzijdig benaderd worden.”

Rebekka: “Ook de houding van de overheid ten opzichte van de burgers moet veranderen. Overheden werden recent in de Klimaatzaak veroordeeld omwille van hun ondermaatse en gebrekkige klimaatbeleid! Daartegen zijn ze in beroep gegaan. Wat is dan onze rol als de overheden ons zo in de steek laten?”

Sergio: “Ik neem een standpunt in eigen naam in, want kan als ICOM-voorzitter hier niet voor iedereen spreken. Er is zeker een draagvlak om aan duurzaamheid te doen. In de schoot van NEMO, de Europese koepel van museumverenigingen, is er een werkgroep over *sustainability and climate action*. We moeten eerder iets *doen*, dan zaken te ondertekenen en vervolgens niets te doen.”

> **Hebben we dan als sector meer gewicht dan dat we beseffen?**

Sergio: “Soms zegt men net als ambtenaar dingen niet te mogen doen. Maar je kan je wel als professional positioneren. Professionele deontologie primeert voor mij boven een ambtenarencontract, want anders word je afhankelijk van politiek.”

Elviera: “Als een bestuur meer een rechtse kaart trekt zijn thema’s als klimaat of gendergelijkheid niet evident. De ICOM-code is dan wel een houvast. We kunnen nog veel standpunten formuleren. Maar nu is het tijd voor *actie*. We moeten nu een omslag maken. We zitten in oude gebouwen die moeilijk een klimaatneutrale status kunnen krijgen. Maar je kan wel veel andere dingen doen. We kunnen ook nog beter communiceren over wat we wel al doen.”

> **Erover communiceren, zeggen wat we doen, acties aanpakken ... kan dat ook gaan over sponsorrelaties? Denk bijvoorbeeld aan Total Energies en het KMSKA. Dat is belangrijk want het gaat over geld bij door de overheid gesubsidieerde organisaties.**

Sergio: “Het is bizar dat collega’s zich in bochten moeten wringen omwille van de samenwerking met een energiereus. Terwijl de overheid eigenlijk beter zou moeten investeren in musea. De overheid eist dat we ‘alternatieve financiering’ zoeken. Maar ... we hebben net meer financiering nodig door de overheid, in plaats van de pijlen te richten op een energiereus die investeert in de werking van een museum.”

Elviera: “Onze kinderen zullen later vragen waarom we deals met de fossiele brandstoffenindustrie hebben afgesloten.”

Philippe: “Als je een partnerschap hebt met een bedrijf als Total moet je er in alle duidelijkheid over spreken. Je weet vooral dat er moeilijkheden kunnen ontstaan. De uitdaging blijft: we willen altijd meer overheidsmiddelen die er niet altijd zullen zijn. Als we vandaag de middelen van sponsoring in Vlaanderen vergelijken met die in de UK, dan vormen ze hier een peulschil. Is het dan de moeite om die complexe debatten te voeren? Maar elk gesprek met een potentiële partner is een moment van dialoog en van inspiratie. Je zoekt naar een ontmoeting met de waarden die je allebei vertegenwoordigt. Geld is misschien noodzakelijk maar eigenlijk een bijkomstigheid bij die ontmoeting.”

Rebekka: “Het is tenenkrullend: wie dan wel en wie niet? Wie is dan een goede sponsor? Ondertussen gaan er mensen dood en staat de voedselbeschikbaarheid op springen!”

Vragen uit het publiek

> **Hebben jullie in het masterplan ook al een deel over onderhoud ingelast? Bij Monumentenwacht gaat het om het beschermen van erfgoedgebouwen. Het onderhoud begint bij de oplevering van een restauratie.**

Bert: “We zijn begonnen met een bouwhistorische studie. Duurzaamheid werd meegenomen in de beheersplannen van de site. In de bouwplannen is het onderhoud ook meegenomen. Voor het nieuwe gebouw denken we ook na hoe we bijvoorbeeld de ramen gaan wassen. Is er een hoogtewerker nodig?”

Katrien: “Wij hebben nog geen middelen gevonden voor de restauratie van het historische gebouw, voorlopig gaat het enkel om instandhoudingswerken.”

> **Onlangs was er een bijeenkomst bij de Nederlandse Museumvereniging over ‘fout geld’. Is het niet goed dat die bedrijven in ons investeren, dat ze hun winst stoppen in onze musea?**

Rebekka: “Total Energies maakte in het laatste kwartaal 5,5 miljard euro winst. In hun fonds om te sponsoren zit 0,7 % van hun jaaromzet. *Nul komma zeven procent!* Ze moeten hun winst niet steken in orga-

nisaties, maar belastingen betalen voor de ravage die ze hebben aangericht en nog steeds aanrichten. Trouwens, de fossiele brandstofindustrie heeft veel bekende lobbyisten uit de tabakindustrie overgenomen.”

Olga: “Recent kwam de film van Laura Poitras uit over de strijd van kunstenares en activiste Nan Goldin tegen de pillenindustrie. In *All the Beauty and the Bloodshed* (2023) wordt de Sackler Foundation geviiseerd omdat ze jarenlang OxyContin produceerde en verspreidde, een zeer verslavende pijnstillers waar Goldin ook aan verslaafd raakte. De Sackler Foundation stond ook bekend als belangrijke sponsor van musea zoals het Guggenheim en het Louvre. Goldin heeft voor mekaar gekregen dat het Louvre deze banden heeft verbroken en de naam van de sponsor heeft verwijderd uit de zaal. Het kan dus wel.”

Katrien: “Wat doe je met bedrijven die de shift wel willen maken? ArcelorMittal bijvoorbeeld investeert in waterstof. Zij doen wel inspanningen.”

Bert: “Het is een complexe transitie. Veel bedrijven pompen middelen in de groene transitie. Er moet nuance blijven in dat debat.”

Sergio: “Ik geloof minder dat de technologie al onze problemen zal oplossen. Bedrijven zitten nog steeds in een expansielogica. Kapitalisme blijft een complex gegeven.”

Katrien: “De consument is echter de eerste stap in dat kapitalisme. Daar begint het.”

Olga: “Dat is net een belangrijke denkfout. Het probleem is dat de industrie doorheen de jaren een discours heeft gecreëerd waarbij de verantwoordelijkheid bij de consument werd gelegd. Lees er de boeken van Geert Buelens en Jaap Tielbeke maar op na! Het is veelzeggend dat het concept van de ecologische voetafdruk door een bedrijf als BP is uitgevonden. Natuurlijk hebben wij als consumenten verantwoordelijkheid maar de grootste verantwoordelijkheid ligt toch wel degelijk bij de industrie. Trouwens, een belangrijke vraag die er dan ook nog bij komt: als je bedrijven laat investeren in musea, doe je dan niet mee aan *greenwashing*? Krijgen ze dan niet onbedoeld een imago mee?”

Rebekka: “Als een bedrijf ernstig wil omschakelen, moet het dat doen. Maar meestal gaat het maar om kleine procenten. Men blijft nog steeds investeren in fossiele brandstoffen. Dan kan je ze niet serieus nemen.”

> **Mogen we ook nog boos en verontwaardigd zijn wanneer historische waardevolle kunstwerken worden bedreigd door klimaatactivisten? Philippe was erg mild in zijn oordeel. Maar er blijft toch ook wel angst hangen van wat er met onze stukken zal gebeuren.**

Elviera: “Het is ook een dubbel gevoel: je schrikt, want zelfs de inhoud van een blik soep kan inwerken op kunstwerken. Maar je begrijpt ook wel dat men radeloos is.”

Philippe: “Tot nu toe is er nog geen schade berokkend door de klimaatactivisten. Ergens zorg voor dragen is een gedeelde waarde tussen musea en klimaatactivisten. Extinction Rebellion is een horizontale organisatie: verschillende mensen doen acties onder die noemer. Als museum moeten we toch een openheid hebben om dit te begrijpen. En het zelfs als een eer beschouwen dat we ertoe doen.”

Olga: “Dat is wel een hele goede opmerking. In maart organiseerden de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en FARO een studiedag in het Mauritshuis over de impact van protestacties op musea, hun beveiliging en personeel. Het klopt dat klimaatactivisten en musea een gedeelde, collectieve bezorgdheid hebben over het klimaat en de samenleving. Maar tijdens die studiedag bleek heel duidelijk dat deze acties een grote impact hebben op de mensen op de werkvloer. Zij staan in voor de beveiliging van werken, personeel en bezoekers. Wanneer een klimaatactivist langskomt, is dat dus echt niet min voor deze mensen. Voor sommigen is het zelfs traumatiserend. Heel dit vraagstuk is een kwestie van balanceren maar ook deze kant van het verhaal moet daarbij worden meegenomen.”

Coördinator sessie: Olga Van Oost en Roel Daenen
Verslaggever: Katrijn D'hamers

